

HANSKE, 'REMBRANDTS OLIFANT', IN 's-HERTOGENBOSCH¹

Aart Vos

Spektakel kan rekenen op onze belangstelling. Vreemde verre streken, wonderlijke kunstmakers en exotische dieren trekken veel publiek. Dat is nu zo, dat was vroeger evenzeer het geval. In de stadsrekeningen van 's-Hertogenbosch en in andere bronnen stuit de onderzoeker geregeld op 'vreemde dingen'. In deze bijdrage vraagt Aart Vos, medewerker onderzoek van het Stadsarchief, uw 'hooggewaardeerde aandacht' voor koorddansers, dierenparken en in het bijzonder voor 'Hanske', een beroemde olifant uit de zeventiende eeuw.

Spektakel

Op jaarmarkten en kermissen trokken de optredens van kunstmakers veel volk: door Europa reisden tussen 1500 en 1800 talloze balladenzangers, zwaardvechters, komedianten, jongleurs, tandentrekkers (ook zij waren artiesten), koorddansers en lieden die hun beest kunstjes lieten verrichten.² Niet iedereen was even blij met het optreden van komedianten en koorddansers. De gereformeerde kerk protesteerde, maar of ze nu direct tegen de volksvermaken ageerde dan wel tegen de ongeregelheden die de kermis met zich mee bracht, is niet duidelijk. Feit is wel dat tijdens de kermis de chirurgijn een hoogseizoen beleefde.³ Maar op zondag en onder de predikatie wekte het komediespel grote ergernis. In 1670 wendde de kerkeraad zich dan ook tot het stadsbestuur met het verzoek 'Jean Potagie' - het

Franse broertje van de Duitse 'Hanschwurst' - te verbieden.⁴ In 1710 wilde de kerkeraad een algeheel verbod. Vermaak paste niet in 'bedroefde tijden van oorlogen, duurte van levensmiddelen en andere oordelen Gods'.⁵ Maar vermaak als zodanig verwierp de gereformeerde kerk dus niet, wel de buitensporigheden. De grens lag bij gokken, dobbelen, dronkenschap, de onvermijdelijke steekpartijen en het tijdstip waarop het vermaak plaatshad.⁶ De veertig gulden uit de inkomsten van de in 1699 optredende komedianten en koorddansers aanvaardde de diaconie maar al te graag.⁷ De stadsbestuurders, behorende tot de elite van de stad, gereformeerd lidmaat en bij toerbeurt ouderling, waren zelf grote liefhebbers van de schouwspelen voor het volk. In 1662 traden speciaal voor hen poppenspelers en koorddansers op⁸ en in het begin van de achttiende eeuw werden de leden van de Raad van State door het stadsbestuur gefêteerd op een optreden van koorddansers.⁹ De stad en inwoners waren kennelijk bij deze artiesten ook populair. Zo richtten 'Monsieur Sasbout Reijmers, meester koorddanser en springher van de Engelsche compagnie, Mr. Richard Harms, koorddanser en Jufvrouw Cornelia Palmer' in 's-Hertogenbosch zelfs een 'compagnie of Societijt int koordansen' op.¹⁰

Zoals gezegd waren de koorddansers en komedianten niet de enige attracties op jaarmarkten en kermissen. In Den Bosch kwam ook een poppenspeler¹¹ en 'de meester met

de bekera', waarschijnlijk een jongleur.¹² Dieren die kunstjes konden doen of uit verre streken afkomstig waren, konden eveneens rekenen op veel bekijks. In 1620 betaalde de stad drie gulden en 12 stuivers voor 'het besien van vreemde dingen'. Helaas wordt ons niet duidelijk naar welke vreemde dingen er gekeken kon worden, maar één dier werd wel vermeld, de struisvogel.¹³ In 1762 verscheen er een man uit Rijssel met apen in de stad die de dieren in de havensteden opkocht, er mee naar Italië wilde gaan en onderweg zijn kost probeerde te verdienen met het laten zien van de dieren.¹⁴ Ook de 'zeekat', waarschijnlijk een meerkat, de half-aap die op de rots van Gibraltar voorkomt, vond met zijn begeleider de weg naar de Bossche markt. Zijn begeleider belandde overigens in de gevangenpoort wegens zakkenrollen.¹⁵ In 1706 sloot Signeur Gerart Cleijn, Amsterdams poorter, een overeenkomst met Signeur Jacobus van der Pals uit Delft. Voor de Bossche notaris Boons spraken zij af tesa-men de kost te verdienen met het 'admira-bel constigh bont paert' van Cleijn en de 'houtte blaeuw geveffde tent' van Van der Pals. De twee hadden reeds samen in Den Bosch gewerkt en wilden nu met het schip van Van der Pals allerlei plaatsen aandoen. De knecht die met het paard oefende, Jan Evertsen, zou wekelijks zeven en een halve gulden ontvangen.¹⁶ Exotische dieren trokken evenzeer veel bekijks. De struisvogel en de apen noemde ik reeds. In de late middeleeuwen werd de ge-goede burgerij exotisch vermaak geschonken op de Brusselse Coudenberg. Bij het complex van paleizen, 'hotels' en tuinen be-hoorde een toernooiveld, een kaatsbaan, een doolhof en een dierenpark, dat uitge-bouwd werd tot een paradijstuin. Het leek wel of de ark van Noach werd ontscheept.¹⁷ Het Haagse hof deed eveneens aan de mode mee. In het aangelegde dierenpark

waren leeuwen en beren te zien. In 1408 werd men verblijd met een dromedaris en Jacoba van Beieren ontving in 1416 een lui-paard ten geschenke, met een page en een negerin.¹⁸ De natuur werd getemd en in een 'kijkdoos' gestopt. In 's-Hertogenbosch be-vond zich ook een 'Hortus Animalium'. Het College der Jezuïeten legde een aantal tui-nen aan achter hun gebouwen aan de Ver-wersstraat, waarvoor ze de kleiaarde uit de Bommelerwaard lieten overkomen. Een der tuinen staat op de uit ca. 1629 daterende plattegrond vermeld als 'Hortus Animalium'.¹⁹ Het is echter niet bekend of er apen en beren vertoefden. Misschien hielden de Jezuïeten in hun tuin slechts kippen en ko-nijnen voor de dis!

Hanske

De olifant sprak, net als nu, tot de verbeel-ding. Evenals andere 'vreemde' dieren deed hij mee in de beroemde sneeuwpoppen-pa-rade in Brussel (1511) en het huwelijksban-cket van Karel de Stoute werd mede opge-luisterd door een levensgrote nagemaakte olifant.²⁰

Zijn amusante uiterlijk en het vermogen van het dier om kunstjes te maken spreken ons aan. Het beest was alleen zo moeilijk te ver-slepen. In 1484 verdronk tot verdriet van ve-len een olifant in Muiden bij het verschepen naar Utrecht.²¹

Het heersen over dieren - van poes tot oli-fant - leidde tot excessen. Enerzijds wist men niet om te gaan met (vreemde) bees-ten, aan de andere kant behoorde wat wij dierenkweeling noemen tot de normale gang van zaken. De mens stond nu eenmaal en-kele treden hoger dan het dier dat overgele-verd was aan de grillen en uitpattingen van de homo sapiens.²² Te Londen stierf een oli-fant omdat het publiek het dier grote hoe-veelheden bier te drinken gaf (1700) en een

aantal jaren daarvoor ging een olifant te Dublin dood omdat door de grote toeloop van het publiek brand was ontstaan.²³

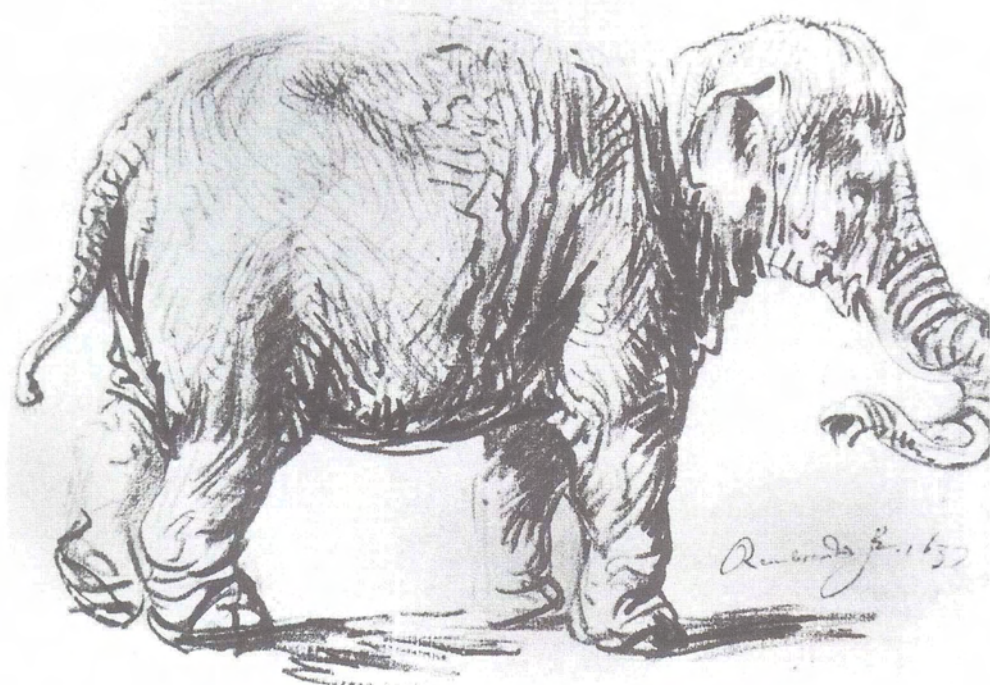
In de eerste helft van de zeventiende eeuw doorkruiste een beroemd geworden olifant de Nederlanden. Hanske, want deze naam kreeg het dier, vertoonde ook in 's-Hertogenbosch haar kunsten. Het dier, een vrouwtjes olifant uit Ceylon, arriveerde rond 1630 in Europa. Een pastoor te Maastricht tekende aan dat in november 1628 in de stad een olifant te zien was 'die knielde, insgelijks ter aarde als een os neerviel en met de meeste rapheid weer opstaande zich als een grote berg vertoonde'.²⁴ Waarschijnlijk is het dier in hetzelfde jaar uit Spanje in de haven van Antwerpen aangekomen²⁵ en begon toen haar rondreis door de Nederlanden en Duitsland.

Hanske bracht pennen en penselen in beweging.

Reeds eerder werd een olifant door een groot kunstenaar geschilderd. Hieronymus Bosch schilderde een Afrikaanse olifant in zijn 'Tuin der Lusten'. Zou hij het beest in zijn geboorteplaats gezien hebben? We weten het niet.

Maar op 11 juli 1647 vertoonde zich in ieder geval een olifant in Den Bosch. Dit moet Hanske geweest zijn die op die dag voor de stadsregering van Den Bosch optrad.²⁶ Een jaar later vinden we Hanske terug in Maastricht.²⁷ Hubert Coen van Herstal schreef toen: 'Den sessden Meert 1648 is hier binnen Maestricht geweest eenen seer groeten

*afb. 1 Tekening van de olifant door Rembrandt
(Origineel in de Albertina te Wenen).*

Olifant dije veel consten cost'.²⁸ Hanske inspireerde de kunsthistoricus Slatkes tot het schrijven van een aardige beschouwing, waarin hij vanzelfsprekend ingaat op de diersymboliek in schilderijen en gravures.²⁹ Daarnaast meldt Slatkes dat Hanske maar liefst eenentwintig jaar met een begeleider door Noord-Europa wandelde. Volgens een houtsnede uit Duitsland trad de olifant twee jaar na het bezoek aan Den Bosch op in Dresden voor de Keurvorst van Saksen. Op deze houtsnede wordt het dier niet alleen afgebeeld, maar er wordt ook verteld dat hij 36 kunstjes machtig was. De anonieme kunstenaar meldde voorts dat Hanske rond de 7.000 pond woog, daarnaast de lengte van haar staart, de dikte van haar onderbenen en de breedte van haar oren. Op de houtsnede zien we Hanske

zwaaien met een zwaard in haar slurf: Hanske's specialiteit. Een gravure van een anonieme Nederlandse kunstenaar wordt bewaard in het Rijks Prentenkabinet. Daarop levert Hanske een zwaardgevecht met haar begeleider, zij zwaait met een vaandel en tilt emmers water. De vervaardigde houtsneden en gravures fungeerden als 'reclameposter' en waren een kassucces. Een afbeelding van een olifant die allerlei kunstjes verricht met daarbij allerlei wetenswaardigheden over het gewicht en de lengte van de slurf, wilden velen in huis hebben. Ook Rembrandt van Rhijn vereeuwigde het dier³⁰, maar deze schilder was niet zo geïnte-

afb.2 Aankondiging uit de zeventiende eeuw van een voorstelling met dieren.

(Stadsarchief 's-Hertogenbosch, archief schepbank)

ADVERTENTIE.

DAt alhier is ghekomen een treffelijck Turcx Beerdt / het welcke doet alderhande Rare Konsten die noyt voor inde werelt soo uyt-stekent van een Beerdt zijn ghelien.

Voor eerst, Sit hy op ghelijck een Hondt. Ten 2. Koest'hy neer ghelijck een Hondt die op een Schoor leyt. Ten 3. Kruypt hy oock op zijn 2. Voorste Pooten. Ten 4. Soo Koest hy oock met zijn Voorste Pooten om-leege, ten met de achterste, om-hoogh, en hy leyt sich neer als of hy doot waer, en laet hem alles doen watmen begheert. Hy leydt hem neer op sijn Rugge, en men drinckt een Roomer Wijn uyt tusschen sijn Beenen, en hy verberght sijn Hooft als of het af-gheschooten waer. Hy verstaet de Klock-slach op de Oorlogie, en hy doet daer oock bewijs van. Hy Springht over een Stock ghelijck een Hondt. Oock Springht hy door een Reep met een Man daer boven op.

Daer is oock te sien eenen Turckschen Tyger.

Oock een Turcksche Leeuw-Cat / met eenen Rooden Voghel.

resseerd in de trucjes van Hanske, hij wilde de fysieke verschijning vastleggen. Van Rembrandt's olifant zijn nog vier tekeningen bekend. Waarschijnlijk 'verwerkte' Rembrandt Hanske eveneens in zijn 'Adam en Eva', een ets uit 1638 die te zien is in het Rijks Prentenkabinet. In het Hof van Eden staat de olifant voor deugdzaamheid, in tegenstelling tot de slechte slang die Eva verleide.³¹

Een andere 17e eeuwse schilder, Jan van Goijen, die ook in 's-Hertogenbosch werkzaam is geweest, schetste een kermis. Op die tekening zien we een hoge tent en een uithangbord met daarop een olifant. De tekening is uit 1653. Zou Hanske Van Goijen eveneens geïnspireerd hebben?³² Willem van Goeree gaf zijn kunstbroeders een goede raad: 'Voornamentlijk moet men zijn kans waarnemen omtrent de vreemdigheden, als van Leeuwen, Tygers, Beeren, Olyphanten, Kameelen ende diergelijke Dieren, diemen seldom onder ooghen krijgt, en somtijds evenwel hebben moet om zijn Inventien toe te passen'.³³ Deze kans

grepen vele schilders en prentkunstenaars. Hanske trad in Den Bosch op met nog veel meer kunstmakers. Mr. Jacob met 'sijn volck ende den waterspouwer' ontvingen daarvoor uit de stadskas 20 gulden evenals de 'cordedansers'. 'De meester vanden Oliphant' kreeg voor zijn optreden met Hanske vijf gulden van de stadsregering.³⁴ Hanske is wereldberoemd geworden door Rembrandt en door haar kunsten. Hij 'voght met eene degen, op drij manieren dede hij de reverentie, sette eene hoedt op sijnen hooft, ende oock aff, sloegh de trommels, draeijsde een vendel, droegh eenen emmer waters, daer het volck uijt wies tot gedenckenisse, vaaghde hem aff met eenen bessem, schoot eene pistole los, droegh 3 a 4 mans op sijne snuijte sonder die hij droegh op sijn rugge, ende dergelijke meer, ende alle met sijne snuijte'.³⁵ Afbeeldingen van Hanske kunnen we nog bewonderen in Amsterdam, maar ook in Stuttgart, Londen en Wenen. De olifant, een wonderlijk mooi dier, waar wij ook nog graag naar kijken. ■

Noten

1. Met dank aan Prof. dr. Jos Koldeweij.
2. Peter Burke, *Volkscultuur in Europa, 1500-1800* (Amsterdam, 1990) p. 97.
3. A.Th. van Deursen, *Het kopersgeld van de gouden eeuw d.l.II Volkskultuur*. (Assen, 1978) p.52.
4. Stadsarchief 's-Hertogenbosch (GAHT), Archief Hervormde Gemeente, Resolutiën Kerkeraad, 2 juli 1670.
5. GAHT, Archief Hervormde Gemeente, Resolutiën Kerkeraad, 7 januari 1710.
6. Herman Roodenburg, *Onder Censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Hilversum, 1990), p.333-334. Graag wil ik hier een eind maken aan een misverstand dat kennelijk onuitroeibaar is. Ook katholieken wensten niet gestoord te worden door vermaak, dronkenschap en herrie gedurende de godsdienstoefeningen. Dat was niet alleen een gereformeerde zaak. Uit diverse publikaties van de stadsregering van 's-Hertogenbosch van vóór 1629, dus toen de gereformeerden nog niet aan de macht waren, blijkt dat de zondag voor de katholieke heilig was. In 1620 verbood men het tappen op zondag vóór 11 uur, ook werd het verboden te schermen, te dansen en te spelen op de klosbaan. In 1621/22 volgde een aanvulling en werd het verboden om op zondag de winkels te openen of dansscholen te houden. (GAHT, Stadsrekeningen 1620-1621, 1621-1622).
7. GAHT, Resolutiën Schepenen, A.180, 18 juni 1699.
8. GAHT, Stadsrekening, b.167, 13 juli 1662.
9. GAHT, Stadsrekening, 1708-1709.
10. GAHT, Notarieel Archief, NA.2761, 19 juli 1685.
11. GAHT, Stadsrekening, 1661-1662.
12. GAHT, Bijlage Stadsrekening, b.80, 15 juli 1709.
13. GAHT, Stadsrekening, 1619-1620.
14. GAHT, Archief Schepenbank, Criminele Dossiers 141-03.

15. GAHT, Archief Schepenbank, Criminele Dossiers 128-03.
16. GAHT, Notarieel Archief, NA.2753, 1 april 1706.
17. Herman Pley, *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd* (Amsterdam/Leuven, 1988) p.15, 249.
18. Pley, p.249.
19. A. van Sasse van Ysselt, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch, alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen.* ('s-Hertogenbosch, z.j.) deel II, p. 224 en G. Steijns, *Inventaris van het archief van het Jezuïeten college (1609-1629) te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch, 1976) Inv. nr. 32.
20. Pley, 253-254.
21. J.L.ter Gouw, *Volksvermaken* (Haarlem, 1871), p.47.
22. Zie het schitterende boek van Keith Thomas, *Man and the natural world. Changing attitudes in England, 1500-1800* (Middlesex, 1984) en Karel Davids, *De zondeval en de dierenbeul. Toelaatbaar en ontoelaatbaar gedrag tegenover dieren in Nederland vanaf de late middeleeuwen tot de twintigste eeuw*, in: Marijke Gijswijt-Hofstra red., *Een schijn van verdraagzaamheid*. (Hilversum, 1989) pp.237-262.
23. Thomas, 278.
24. Aantekeningen in een pastoraal register van Maastricht, in: *De Maasgouw*, 13 (1891), p.151-152.
25. F.Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, VIII, 4e boek (Antwerpen, 1946) p. 156.
26. GAHT, Stadsrekening 1647-1648.
27. De tiende stelling bij het proefschrift van A.M.Koldewey, *Der gude Sente Servaes. De Servatiuslegende en de Servatiana: een onderzoek naar de beeldvorming rond een heilige in de Middeleeuwen* (Assen, 1984) luidt: 'De in 1637 door Rembrandt in Amsterdam geportretteerde Indische olifant Hansken trad in maart 1648 op te Maastricht, waar hij zijn bekende repertoire van kunstjes vertoonde en bovendien nog op de trommel sloeg en een pistool afschoot'.
28. Jan Verzijl, *Een onbekende Maastrichtse kroniek uit de 17e eeuw van Hubert Coen van Herstal*, in: *De Maasgouw*, 68 (1949) p.13.
29. Leonard J.Slatkes, *Rembrandts elephant*, in: *Simiolus*, 2 (1980), pp. 7-13.
30. Deze bijdrage werd geschreven voordat Openbaar Kunstbezit in april 1994 een speciale aflevering van het tijdschrift *Kunst Schrift* wijdde aan de olifant in de kunst. In die aflevering werd een bijdrage opgenomen van Boudewijn Bakker onder de titel 'Rembrandt en de olifant'. Bakker is van mening dat Rembrandt Hanske niet tekende. Hanske zou volgens Bakker 'duidelijk' slagatanden hebben gehad en Rembrandt's olifanten bezaten deze niet. De meningen zijn verdeeld. Holm Bevers e.a. drukt zich als volgt uit: 'Rembrandt tekende de olifanten naar het leven en deze lijken geen van alle slagatanden te hebben. In 1646 maakte ook Herman Saftleven een prent van een olifant zonder slagatanden en deze zou dezelfde kunnen zijn geweest - mogelijk Hanske - die Rembrandt vereeuwigde'; Holm Bevers, Peter Schatborn en Barbara Welzel, *De meester en zijn werkplaats. Tekeningen en etsen*. (Zwolle, 1991) p. 57-58. Waarom zou Rembrandt een olifant tekenen die er niet was, terwijl Hanske op dat moment 'langs het huis van de Meester' wandelde?
31. Slatkes, pp. 7-13.
32. Bevers e.a., p.58.
33. Willem Goeree, *Inleyding tot de Practyck der algemene Schilderkonst* (Middelborg, 1670) p. 121. (Vermeld in Bevers e.a., p. 57).
34. GAHT, Stadsrekening 1647-1648.
35. Rijksarchief Limburg, Handschriftenverzameling nr. 3.